

DOI: [https://doi.org/10.18524/2077-1746.2022.1\(50\).259756](https://doi.org/10.18524/2077-1746.2022.1(50).259756)

УДК 902.64: 597 + 599.53

С. В. Межжерін, д. б. н., професор
Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України,
відділ еволюційно-генетичних основ систематики,
вул. Богдана Хмельницького 15, Київ, 01030, Україна,
e-mail: smezherin@gmail.com

ОЛЬВІЙСЬКІ ПРОТОМОНЕТИ-ДЕЛЬФІНЧИКИ: ОСЕТРИ, АКУЛИ ЧИ ДЕЛЬФІНИ?

Проведено аналіз видової приналежності унікальних серійних металевих виробів раннього періоду античності – Ольвійських протомонет-дельфінчиків. Виявлено, що з 36 анатомічних ознак, які можна ідентифікувати на протомонетах, 25 властиві риbam, серед яких 21 характерні для осетрових та 19 для акул, і лише 9 чітко належать дельфінам. Переважання ознак риб на архаїчних та примітивних виробах доводить первинність образу риби.

Ключові слова: дельфіноподібні монети; Ольвія; риби; осетри; акули; дельфіни.

Масові литі мідно-бронзові протомонети Ольвії раннього періоду розвитку 6–4 ст. до н. е., що зображують тварин рибоподібної форми тіла, прийнято називати ольвійськими дельфінчиками або рибками [2, 5, 7, 9, 14]. Вони відрізняються розмірами (дрібні масою 2–4 г, середні близько 5 г і величезні 15–103 г), формою, нюансами виконання, структурними елементами і можливо об'єктами наслідування. Протомонети унікальні і не мають аналогів. Перший опис дельфіноподібних монетних зливків було зроблено Г. Кехлером у першій половині 19 ст. [20]. Він розглядав їх як зображення риб та засіб торгівлі з місцевими племенами, а написи на епіграфічних дельфінчиках трактував «ΑΡΙΧΟ», як осетри, а «ΘΥ», як тунці. Риб'ячого прообразу дельфінчиків потім дотримувався А. Ван Салле [21]. У найбільш досконалому вигляді риб'ячу концепцію протомонет-дельфінчиків сформулював О. Г. Сальніков [14]. Він вважав, що наймасовішим товаром, що мав загальну споживчу вартість, в Ольвії була риба, яка спочатку і виступала у вигляді засобу обміну. Згодом її замінили мідні зливки, що були відображенням найбільш цінних видів риб. Вочевидь, ці вироби можна було використовувати не тільки з метою обміну, але й якості вотивних дарів.

Альтернативна точка зору, що трактує протомонети як зображення дельфінів, сформувалася наприкінці 19 ст. [19] і набула розвитку на початку ХХ ст. Концепція багато в чому базується на культі в Ольвії Аполлона Дельфінія. Зараз ця точка зору домінує в археологічній літературі або в чистому вигляді [4, 8–9], або з деякими застереженнями [6, 13, 22]. Слід зазначити, що в основі існуючого

трактування прообразу протомонет відсутній аналіз діагностичних анатомічних ознак дельфінів і риб, які можна розгледіти у реалістичних зразках. Цей недогляд підкреслюють і археологи, вказуючи на те, що монети-дельфіни не несуть ознак, що однозначно підтверджують їх дельфінячу природу [13].

В результаті досліджень монет-дельфінчиків, що проводяться вже майже 200 років, встановлено: 1) вони функціонували в Олівійському полісі, Березані та поселеннях у районі Дніпро-Бузького лиману; 2) олівійські дельфіни відносяться до раннього періоду розвитку Ольвії VII–V ст. та випускалися протягом 150 років, що робить малоімовірним існування еволюційних рядів; 3) є грошима, що мали місцеве значення. Монети-дельфіни часто знаходять у вигляді скарбів, іноді тисячами екземплярів [7, 9]. Поряд із іншими монетами вони зустрічаються у могилах олівійського некрополя. Виняток – великі дельфіни та дельфіни з написами, які відсутні у скарбах. Можливо, це були вотивні дари, а не засіб грошового обміну.

Проте досі не встановлено, чи ці протомонети були результатом державного та/або приватного виробництва, відливались у полісі та/або місцевими варварськими племенами. Не зрозуміло, що означають скіфські написи на монетах. Більше того, немає однозначної відповіді на питання, зображенням чого є олівійські протомонети: дельфінів чи риб, а якщо риб, то однієї чи різних систематичних груп. Не можна виключити химерність зображень.

Розроблена класифікація протомонет дельфінів багато в чому є формальною, тому що не базується на аналізі анатомічних ознак, що мають таксономічне значення, хоча цілий ряд нюансів: лінія вздовж тіла, виражена межа голови і тулуба, розташування очей і плавців несуть інформацію, що дає підставу вважати, що дельфінчики в певній мірі є відображенням осетрів [12]. На даний час археологами прийнято розділяти протомонети-дельфіни на дві основні групи [7, 16]: епіграфні дельфіни з написом «ΑΡΙΧΟ» на лівій стороні, та «ΘΥ» на правій стороні протомонет. Анепіграфні монети, як правило, з двосторонніми зображенням тварини, поділяють на п'ять груп, кожна з яких має свій набір формальних ознак [16]: група А – з прямим нижнім обрізом та спинним плавцем особливої форми, Б – з поздовжньою виїмкою та вигнутим тілом; В – гостроморді дельфінчики, зображені, на думку автора цієї класифікації, зверху; Г – дрібні дельфінчики з гіпертрофованим вигином тіла, Д – різноманітні типи у яких ледь можливо визнати дельфінів. Така класифікація є штучною, оскільки в ній, по-перше, поєднані різноякісні сутності: написи та деталі зображень; по-друге, ознаки, які використовуються для класифікації анепіграфних дельфінів, вибираються і трактуються за принципом наочності, а не біологічного сенсу. Звідси виникає необхідність спроби встановлення зоологічного прообразу олівійських монет, що можна досягти при порівняльно-анатомічному аналізі зображень та оцінці ознак з огляду на їхнє таксономічне значення.

Матеріал та методи дослідження

Матеріалом для даного дослідження слугували зображення протомонет у наукових публікаціях [1–2, 8–9, 11, 15–16], дельфінчики з колекції автора, зібраної з метою отримання більш повного уявлення про їхнє різноманіття та проведення детального аналізу ознак при написанні цієї статті, а також численні протомонети, представлені приватним чином в Інтернеті. Залучення інформації з інтернет-ресурсів необхідне для встановлення повторюваності образу і таким чином встановлення серійності дельфінчиків певного типу.

При аналізі деталей будови дельфінчиків безумовно слід враховувати, що це витвори мистецтва, в яких, однак, поряд з умовностями, так само як і на монетах інших полісів Північного Причорномор'я із зображеннями риб [22], представлені реальні риси будови, що послужили основою художнього втілення. Ця обставина дозволяє вибрати діагностичні ознаки, представлені у найбільш реалістично виконаних зразках. Йдеться про структурні нюанси, що стосуються форми та пропорцій тіла, особливості будови головного відділу, розмірів та розміщення очей та інших структур голови, розташування та форми плавців, особливості тулуба. При цьому як аргумент використаний підхід, прийнятий у систематиці: чітке співставлення якісних ознак, а не використання розмитих критеріїв і непрямих доказів за принципом більшої або меншої подібності.

Результати дослідження

Анепіграфні дельфінчики з реалістичними зображеннями. На дельфінчиках реально виокремити 14 структур, які можуть бути представлені як 36 альтернативних станів (ознак), що мають діагностичну цінність і дозволяють дійти до висновку, що є прототипом: риби або дельфіни (табл. 1).

Таблиця 1.

Деталі будови дельфінчиків та їх відповідність ознакам чорноморських дельфінів, риб та осетрових

№	Деталі зображень		Дельфіни	Риби			
				В цілому	Осетрові	Акули	
1	Форма тіла	а	Пряма	?	?	?	+
		б	У вигині	?	?	?	?
2	Пропорція голови	а	Від половини до третини тіла	?	?	?	?
		б	Біля 25%	+	?		
		в	Від 20% і менше		+	+	+
3	Головна частина	а	Помітно відділена від тулуба		+	+	+
4	Лоб	а	Опуклий	+			

		б	Високий під кутом 70–90°	?	?	?	?
		в	Виражений під кутом 45°	+		+	+
		г	Не виражений		+		+
5	Рило	а	Гіпертрофовано подовжено на кінці загнуте вгору			+	
		б	Гіпертрофовано подовжено пряме			+	
		в	Помірної довжини загнуте вгору			+	
		г	Помірної довжини дзьобоподібне	+		+	
		д	Куносоподібне		+		+
		е	Не виражено		+		
6	Зяброві кришки	а	Позначені		+	+	
7	Зяброві щілини	а	Показані		+		+
8	Очі розташовані	а	По боках голови		+	+	+
	Очі за формою	а	Помітно опуклі		+	+	
		в	У вигляді кільця		+	+	
9	Спинний плавець розташований	а	Одразу за головою		+		
		б	Дещо позаду середини тіла	+	+		+
		в	Явно зміщений до хвостової частини тіла			+	
	Спинний плавець за формою	а	Дрібний невиразний	?	?	?	?
		б	Трикутний серпоподібний	+	+		+
	в	Подвійний		+			
10	Грудні плавці	а	У вигляді лопатей на одному рівні зі спинним		+		
		б	У вигляді лопатей, висунутих дещо вперед порівняно зі спинним	+	+		+
		в	Малопомітні притиснуті до тіла		+	+	
11	Хвостовий плавець	а	У вертикальній проекції		+	+	+
		б	З рівними лопатями		+		
		в	Гетероцеркальний		+	+	+
12	Бічна лінія	а	Має місце		+	+	+
13	Жучки	а	Присутні			+	
14	Контраст в забарвленні спини та черева	а	Має місце	+		+	+

Позначки: + – відповідність ознаки на протомонеті та на зоологічному прообразі є достовірним; ? – інтерпретація неоднозначна.

1. Форма та пропорції тіла. Завжди рибоподібна з вираженою головною та хвостовою частинами тіла. Тулуб у нижній частині може бути прямим (рис. 1и; рис. 2в-е) або з вигином, часто неприродним (рис. 1а, б; рис. 2е, ж).

Рис. 1. Анепіграфні дельфінчики-осетри (а-д) і дельфінчики-дельфіни (е-и)

Перший випадок підходить до дельфінів та риб, тоді як вигнуте тіло зазвичай розглядають як аргумент на користь дельфінів. Однак така форма тіла не є чіткою анатомічною ознакою, а скоріш художнім втіленням жвавої тварини. Причому вигнутість тіла зустрічається як у протомонет, що нагадують дельфінів (рис. 1е-ж), так і у виробів (рис. 1а-д), з набором ознак осетрових (довге рило, великі очі з боковим розташуванням, спинний плавець, зміщений на задню частину тіла).

2. Головний відділ. Найчастіше голова у дельфінчиків явно перебільшена і становить від третини до половини його розміру. Рідше ця пропорція більш реалістична. У разі зображення дельфіна вона повинна бути рівною 20–25%, якщо прототипом є риба, то 20% і менше. При цьому на тлі тенденції перебільшення розмірів голови саме випадки дрібноголових дельфінчиків (рис. 3д-ж) повинні розглядатися як досить серйозний аргумент на користь риб'ячого прототипу.

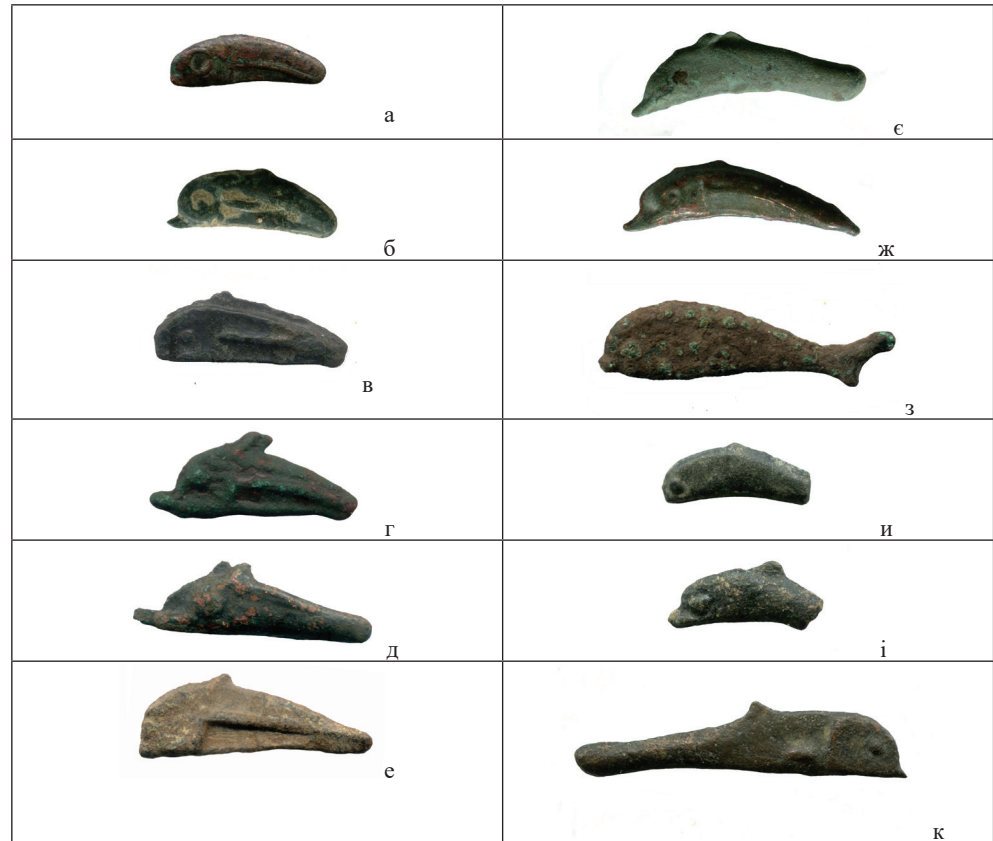

Рис. 2. Анепіграфні дельфінчики з ознаками риб (а-з) та епіграфні дельфінчики «ΘΥ» (и-і) та «ΑΡΙΧΟ» (κ).

У дельфінів, як і у риб, немає зовні вираженої шиї, тому на протомонетах найчастіше голова показана як розширений кінець тіла з очима і рилом/дзьобом. Водночас на багатьох дельфінчиках голова візуально відокремлена від тулуба, що відповідає особливостям зовнішнього вигляду риб. На протомонетах це показано двома технічними прийомами: перебільшенням розмірів голови, на тлі утиснутого тулуба (рис. 2е, 3в) або за рахунок зябрових кришок (рис. 2ж, г). Остання обставина однозначно вказує на риб'ячий прототип.

Добре помітною особливістю голови дельфінів є висунуті вперед щелепи, що формують так званий дзьоб. У осетрових схожа форма голови, але обумовлена вона наявністю риля – витягнутою вперед передньою частиною голови. Ця риса будови надійно відрізняє дельфінів та осетрових від більшості видів костистих риб. За відносними розмірами та формою дзьоба/риля «дельфінчики» можна розділити на кілька груп. Перша, протомонети з гіпертрофованим довгим часто

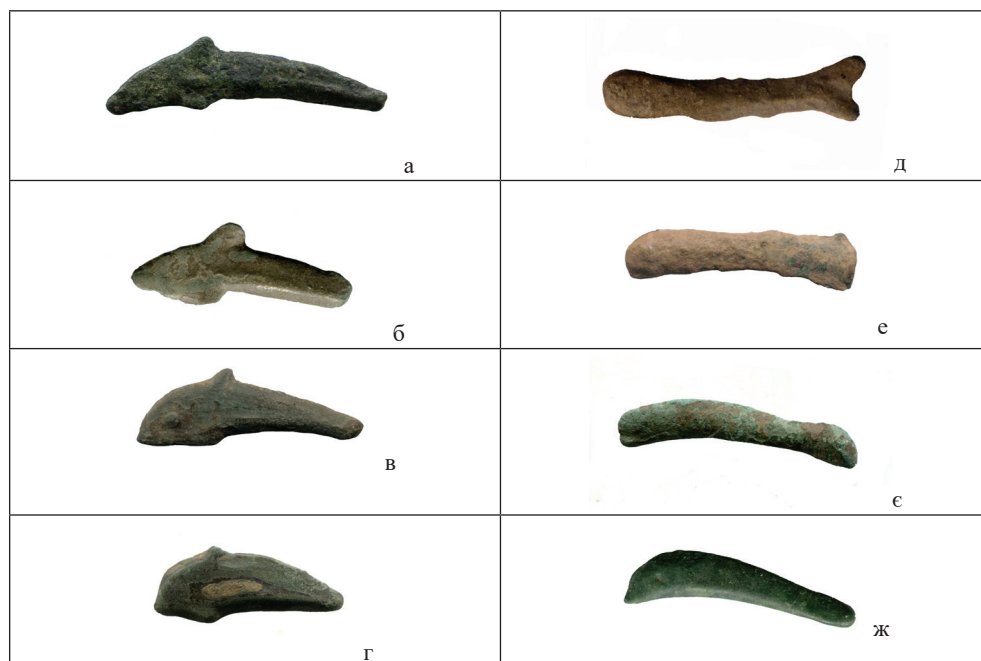

Рис. 3. Акулоподібні дельфінчики (а-г) та архаїчні рибоподібні протомонети (д-ж)

на кінці задраним вгору рилом, що за розміром співвідноситься з головою (рис. 1а-б, г). Ознака, що однозначно вказує на севрюгу (*Acipenser stellatus*). Друга, рило дуже довге, однак пряме (рис. 1в, д). Третя, піднесене рило досить помірної довжини (рис. 2г-д), що відповідає вигляду осетра руського (*A. guel-daenstaedti*) або стерляді (*A. ruthenus*). Третя, прямий дзьоб помірної довжини (рис. 1е-і) – ознака афаліни (*Tursiops truncatus*) та білобочки (*Delphinus delphis*), хоча не можна виключити невиразний образ осетра руського чи стерляді. Четверте, конусоподібна форма голови (рис. 3а-г) схожа на голову акул та інших хижих риб. П'ята, передній кінець голови заокруглений без вираженого рила чи дзьоба (рис. 2а, в).

Дельфінчики можна типологізувати і за формою лоба: 1) опуклий лоб (рис. 1е-і); 2) високий рівний лоб, розташований під кутом 70–90° по відношенню до дзьоба (рис. 1 а-д; рис. 2г, е); 3) виражений лоб із нахилом 45–60° (рис. 2е, д); 4) лоб взагалі не виражений (рис. 3а-г). Перший випадок однозначний для дельфінів, другий підходить риbam та осетровим, третій та четвертий лише риbam.

У риб і дельфінів принципово різне розташування очей. У дельфінів невеликі довгасті очі, глибоко посаджені, виглядають дрібними та малопомітними. Розміщенні неподалік кутів рота, на передній частині голови. Риби мають добре помітні круглі очі, розташовані над ротом з боків голови. На дельфінчиках очі – одна з найпомітніших структур, вони завжди знаходяться з боків голови чітко

зверху над ротовим апаратом. Вони можуть бути показані двома способами. У більшості випадків це добре помітні округлі опуклості, однак у деяких типів дельфінчиків вони мають вигляд кільця (рис. 2а-б). В останньому випадку очевидна спроба підкреслити або їх округлу форму, або краї очних западин, які добре помітні у риб.

3. Число, розташування та форма плавців. У дельфінчиків майже завжди є спинний плавець, рідше наявні грудні та хвостовий плавці, відсутні чітко виразні черевні, ніколи не показаний анальний плавець.

Спинний плавець. Структура є обов'язковою як для риб, так і чорноморських дельфінів. На протомонетах спинний плавець має різноманітну форму та розташування. За характером розміщення можливі три варіанти: а) плавець знаходиться безпосередньо за головою (рис. 2в-ж); б) дещо зміщений назад від середини тіла (рис. 1е-и); в) помітно зсунутий до хвоста (рис. 1а-д). Перший випадок підходить ряду морських риб і не характерний для дельфінів. Другий, особливо у ситуації, якщо плавник великий, однозначно підходить дельфінам та акулам. Третій варіант чітко вказує на осетрових. Симптоматично, що для дельфінчиків зі зміщеним до хвоста спинним плавцем, характерно гіпертрофоване, як у севрюги, довге рило (рис. 1а-д). За формою спинний плавець може бути: дрібним малопомітним (рис. 1и; рис. 2б-в, ж), трикутним (рис. 1є, з), подвійним (рис. 2д, є). Перший тип слід трактувати як ознаку риби або як художню фантазію, другий чітко підходить дельфінам та акулам, третій лише рибам. Однак не виключено, що подвійний плавець особливо в ситуації розміщення відразу за головою – це спроба відобразити перші дві найпомітніші жучки спинного ряду осетрових, тим паче, що подвійний плавник, як правило, показаний на серійних дельфінчиках з гіпертрофовано витягнутим рилом. У поодиноких випадках дельфінчики показані без спинного плавця (рис. 2а, з), що в контексті даної роботи нічого не означає.

Грудні плавці. У дельфінчиків грудні плавці представлені двома способами. Перший, у вигляді помітних структур, які можна інтерпретувати як ласти дельфінів або плавці акул, що стирчать (рис. 3а-г). При цьому «ласти» розташовуються відразу під спинним плавником і лише у поодиноких випадках трохи попереду, що не підходить ані дельфінам, ані акулам. У другому випадку плавці малопомітні, притиснуті до тіла (рис. 2б, к), що однозначно властиве рибам. При цьому у дельфінчиків не зазначено присутності відразу грудних та черевних плавців, що стосується зображення черевних, то це поодинокі випадки [8].

Хвостовий плавець. У дельфінів та риб має принципово різну будову: у перших хвостові лопаті розташовуються у горизонтальній проекції, у других у вертикальній. У більшій частині дельфінчиків хвостовий плавець не показаний. У тих випадках, де чітко зображення має місце, він має вертикальне розташування і може бути рівнолопатеvim (рис. 3д) або різнолопатеvim (гетероциклічним) (рис. 2з). Якщо перший тип хвостового плавця характерний для костистих риб, то другий для акул та осетроподібних.

4. Особливості тулуба. Частина тіла між головою та хвостом у дельфінів не має особливих структур, які можна відобразити на протомонетах, тоді як тулуб осетрових покритий жучками – помітними кістковими пластинами, що виконують захисну функцію. Великі жучки зібрані у п'ять рядів, що йдуть від кінця голови до початку хвостового плавця. Спинний ряд формується як єдина структура зі спинним плавцем, дві бічні лінії розташовуються посередині правого та лівого боків тіла, вздовж яких проходить бічна лінія – орган чуття риб. На межі боків та черева є два черевні ряди. Між рядами великих жучок розкидані жучки менші за розміром.

Ряд зображень на тулубі дельфінчиків цілком можливо інтерпретувати як ряди жучок, або як розкидані жучки. І це не тільки «подвійний плавець», що розташований одразу за головою. Насамперед йдеться про рельєфну пряму лінію від кінця голови (зябрових кришок) і часто до кінця тіла, що проходить чітко посередині тулуба (рис. 1и; рис. 2а, в, г, е, ж). Саме тут у осетрових знаходиться бічна лінія та розташований бічний ряд жучок. Ця структура характерна для ряду типів та серій дельфінчиків. Крім того, на тулубній частині деяких протомонет, що несуть низку ознак осетрових, присутні чіткі дрібні хаотично розкидані структури, що вочевидь імітують жучки (рис. 1 в, д).

Поділ тулуба на черевну та спинну частини за допомогою спеціальної виїмки (рис. 1е-є) зазвичай трактується як ідея стародавніх майстрів підкреслити контрастність у забарвленні спини та черева у дельфінів або білі боки дельфіна звичайного. Проте слід врахувати, що контрастна світла нижня частина тіла властива не лише дельфінам, але й акулам та осетровим. В останніх межа в забарвленні проходить по бічній лінії жучок.

Епіграфні дельфінчики. Питанням, що за тварини є прототипами саме епіграфних дельфінчиків, слід вважати ключовим, адже вважається, що вони мали статус офіційних грошей. Досить великі за розмірами дельфінчики з написом «ΑΡΙΧΟ» однозначно є зображенням риб. На користь цього свідчить не дуже високий лоб, прямий нижній край тіла, великі бокові очі і головне – зяброва кришка та притиснуті до тулуба грудні плавці (рис. 2к). Прототипами дрібних примітивних дельфінчиків з написом «ΘΥ» могли бути більшою мірою дельфіни, ніж риби. Це підтверджують особливості їхнього зовнішнього вигляду (рис. 2и-і): тіло у вигині, опуклий лоб і трикутний плавець розташований посередині тіла. Разом з тим примітивність зображення, не дають 100% підстав для такого висновку. Більш того відсутність у ряді випадків рила/дзьоба і прямий низ тіла, а також великі помітні очі дають підставу вважати, що прообразом цих спрощених виробів могли бути і риби, тобто це достатньо химерний образ.

Великовагові дельфінчики. Особливий інтерес також викликають дельфінчики масою 70–100 г (рис. 4а-б, рис. 5), аналоги яким можна знайти і серед дрібних протомонет (рис. 2е, рис. 4в).

Ім властива однобічність та схематичність зображення. Серед анатомічних ознак слід виділити чітко позначену гіпертрофовану голову, неопуклий

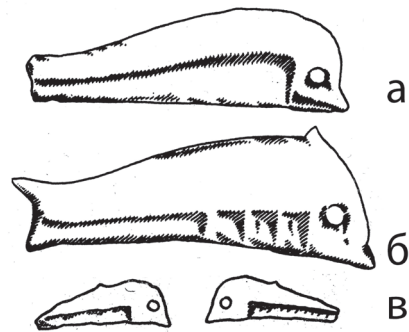

Рис. 4. Великовагові дельфінчики (а, б) та їх дрібноваговий аналог (в) за [9]

неприродньо високий лоб, невеликий дзьоб і дрібні досить низько розташовані з боків голови очі. Спинний плавець дрібний невиразний одразу за головою або взагалі відсутній, хвостовий плавець, непомітний, або дрібний, вертикальний зазвичай з подовженою верхньою лопаттю (рис. 4б). У деяких випадках хвостовий плавець великий з рівними лопаттями та вирізаний усередині (рис. 5). Нижня та верхня частини тіла позначені в тому числі і за рахунок бічної лінії. На більшій частині виробів унизу за головою, там, де в акул розташовані зябра, присутні чіткі зображення зябрових щілин

(рис. 4б, рис. 5). Інтерес викликає і унікальна неанатомічна ознака – хрестик, що часто показаний на реверсі протомонети (рис. 5) і, що симптоматично, розташований саме в тому місці, де знаходиться серце. Позначення серця дає підстави вважати, що великовагові дельфінчики у першу чергу були вотивними дарами.

Рис. 5. Великоваговий дельфінчик з хрестоподібною позначкою за [11]

Ряд ознак цих виробів (розміри і форма голови, риля та спинного плавника) не мають діагностичної цінності, тоді як чітко позначена голова, бічна лінія та спроба зобразити гетероцеркальний хвостовий плавник, а, найголовніше, зяброві щілини вказують на риба́чий прототип, в якому перш за все проглядається образ акули. Разом з тим незвичайна дволопатева форма хвостового плавника в поодиноких випадках (рис. 5) і відносно невеликі низькорозташовані очі свідчать про певне прагнення надати цим виробам образу дельфінів.

Акулоподібні дельфінчики. Ще однією категорією дельфінчиків, що представляє інтерес у контексті даної роботи, є досить великі анепіграфні протомонети групи В за Л. П. Харко [16], яких просторіччя називають «акулоподібними дельфінчиками» і які за формою різко відрізняються від інших протомонет. Незвичайність зображення традиційно пояснюється тим, що це зображення дельфіна згори [16]. Однак асиметричність верхньої та нижньої частин тіла однозначно вказує на бічну проекцію. Унікальними особливостями цих протомонет слід вважати конусоподібну морду за відсутності дзьоба і вираженого лоба, а також довгі грудні плавці, що стирчать, і які розміщені безпосередньо під довгим спинним плавцем (рис. 3а-г). Це все дає підставу вважати, що їх прототипом, найімовірніше, були акули чи інші види величезних морських риб.

Архаїчні монети-рибки. Прототипом примітивно виконаних і архаїчних зображень, що мають витягнуту форму є риби, на що вказує невелика округла голова, бічні великі очі і вертикальний хвостовий плавник. На більш реалістично виконаних протомонетах цього типу разом проглядається рило (рис. 3д-ж).

Спрощені дрібні дельфінчики. Вочевидь це група «Д» за Л. П. Харко [16]. Включає найдрібніші довжиною 18–23 мм дельфінчики, зображення яких не просто схематично, а десь навіть «карикатурно». Цінність такого образу в контексті даного дослідження полягає в тому, що в такого роду образах зберігаються ключові ознаки. Більшість цих протомонет – це просто «шаржі» на севрюгу (рис. 6а-є).

Рис. 6. Спрощені дрібні протомонети-дельфінчики

Для них характерна гіпертрофована видовжена морда при невеликій голові та зміщений до хвоста спинний плавець. Меншу частину можна розглядати як певну альтернативу попередньому типу: гіпертрофовано велика голова, крихітне

або відсутнє взагалі рило, спинний плавець посередині тіла або ближче до голови (рис. 6з-і), можлива бічна лінія (рис. 6ж). Є й досить чіткі дельфіноподібні вироби (рис. 6к).

Обговорення результатів

Аналіз ознак діагностичних для дельфінів та риб, які можна ідентифікувати на ольвійських протомонетах, показує, що вони не мають єдиного зоологічного прообразу. При цьому слід зробити висновок, що їх прототипами у першу чергу виступають як кісткові (осетрові), так і хрящові (акули) риби, а у другу чорноморські дельфіни. При цьому багатьом дельфінчикам властива мозаїка ознак акул, кісткових риб і дельфінів, причому переважання чи вираженість тих чи інших ознак притаманно певним групам і серіям і, навіть, окремим протомонетам. Ця обставина підтверджує, що дельфіноподібні протомонети виготовлялися в різних центрах.

Особливостями «дельфінчиків» є рибоподібна форма тіла, виражений головний та хвостовий відділи, асиметричність нижньої та верхньої сторін тіла, добре помітні очі з боків голови. За деякими винятками їм властива витягнута вперед передня частина голови (рострум або дзьоб) та спинний плавець різної форми та розміщення. Крім того, для ряду типів характерна відокремленість голови від тулуба, бічна лінія, наявність грудного та хвостового плавців.

Ознаками, які однозначно вказують на те, що прототипами «дельфінчиків» були риби, слід вважати: 1) круглі добре помітні очі, розташовані з боків голови; 2) відокремлення голови від тулуба; 3) зображення зябрової кришки; 4) чітко позначена бічна лінія; 5) подвійний спинний плавець; 6) спинний плавець відразу за головою або, навпаки, явно зміщений до хвоста; 7) притиснутий до тулуба грудний плавець; 8) хвостовий плавець, розташований у вертикальній проекції; 9) зяброві щілини.

До протомонет, прообразом яких були осетрові, слід віднести вироби з зображенням гіпертрофованого витягнутого рила, кінець якого часто задертий вгору, зміщеного до хвоста спинного плавця, гетероцеркального хвостового плавця, бічної лінії, яка в осетрових, на відміну від костистих риб, добре помітна завдяки бічному ряду жучок. При цьому гіпертрофовано подовжена передня частина голови часто зустрічається на протомонетах із явно зміщеним до хвоста спинним плавцем. Це означає, що це серійні протомонети вираженого осетрового типу.

Прообразом окремих типів і серій дельфінчиків дуже ймовірно слугували і акули. У великовагових виробів це однозначно підтверджує зображення зябрових щілин, що є діагностичною ознакою хрящових риб. Крім того до ознак акул можна віднести конусовидне рило, грудні плавці, що стирчать, трикутний спинний плавець посередині тіла і гетероцеркальний хвостовий плавець. Є підстави вважати, що прообразами дельфінчиків могли стати не тільки акули, але й

тунці або інші види великих пелагічних риб, у яких перший спинний плавець розташований відразу за головою над грудним.

Ознак, що підтверджують дельфінячий образ ольвійських протомонет, небагато і це певною мірою очікувано. Це пов'язано з вкрай обмеженими у дельфінів числом помітних структур, які можна було б відобразити на протомонетах і які до того були б рисами виключно дельфінів. Такою ознакою міг бути горизонтальний хвостовий плавець. Однак у всіх випадках на протомонетах він має вертикальне розміщення. Тим не менш, ряд ознак одночасно присутніх на протомонетах певного типу: опуклий великий лоб, спинний плавець трикутної форми іноді з вирізкою ззаду, дельфіняча форма тіла дають підставу вважати, що в низці випадків стародавні ливарники прагнули зобразити саме дельфінів, хоча добре помітні бокові очі є свідомством певної химерності навіть цих образів.

Вочевидь більша частина протомонет-дельфінчиків є химерними зображеннями, які мають ознаки дельфінів, перш за все це форма тіла, та низку менш помітних, тим не менш, чітко визначених деталей властивих риbam. При цьому, найімовірніше, риби виступили первинним прообразом. На користь чого свідчить та обставина, що архаїчні та найпримітивніші вироби є насамперед зображеннями риб, зокрема осетрів.

При обговоренні результатів дослідження не можна залишити без уваги історичні інтерпретації, що стали одним з головних доводів на користь того, що прообразами ольвійських протомонет стали дельфіни. Йдеться про культ в Ольвії Аполлона Дельфінія і дельфіна, як священної тварини. Проте ціла низка обставин ставлять під сумнів безальтернативність такого роду трактування. Багато типів анепіграфних дельфінчиків імовірно вироблялися місцевими племенами, а епіграфні дельфіноподібні протомонети, що відливались в Ольвії та несуть скіфські написи, випускалися під протекторатом саме скіфських царів [3]. Є підстави вважати, що скіфи і тубільні племена не сповідували культ Аполлона, а дельфіни для них не були священними тваринами, про що свідчить їх вживання у їжу [14, 18] Тому для тубільних племен найбільш природним був випуск протомонет, що зображають риб, особливо осетрових, які очевидно грали вкрай важливу роль у їхньому житті.

До того слід зауважити, що протомонети-дельфінчики – результат масового виробництва і є серійними артефактами, які не мають аналогів в античному світі. Це означає, що причиною їх появи стали унікальні обставини, характерні для Ольвійського регіону. До них насамперед слід віднести на той момент безмежні та легко доступні рибні ресурси Дніпро-Бужжя, так і особливості місцевої економіки, торгівлі та культури. Саме величезні запаси осетрових та інших видів риб, які особливо у ранній час були основою раціону місцевих жителів [10], і визначили експансію стародавніх греків у Північному Причорномор'ї та зумовили первісний розквіт полісів, які були розташовані саме в районі естуарно-ліманних систем. Визнання первинності риб'ячого прообразу дельфінчиків дає підстави вважати, що саме рибальство і торгівля осетровими були економічними

пріоритетами регіону [14]. Ця обставина підтверджує ще й те, що, судячи з кісткових залишків, що збереглися [17], севрюга і російський осетр були одним з основних об'єктів харчування місцевих жителів. Більше того, можна досить обґрунтовано стверджувати, що осетрові були основним предметом експорту в метрополію, де їх м'ясо та ікра цінувалися дуже високо. Тоді як продукція сільського господарства, очевидно, вистачало лише для місцевого населення [10] і воно не могло стати предметом значного експорту.

Висновки

З проведеного аналізу стає очевидним, що прототипами більшості груп і типів дрібних дельфінчиків виступають риби і тільки для протомонет окремих типів їми можливо слугували дельфіни. У разі химерних зображень первинним слід вважати прообраз риб. Що стосується великовагових дельфінчиків – це химерні зображення, що поєднують ознаки акул, дельфінів і риб в цілому. Їх слід розглядати як вотивні дари, а не як засіб обміну високого номіналу.

Базисом для такого роду висновків є наступні обставини.

1. Множинність типів та форм дельфінчиків. У випадку, якби прототипом слугували лише чорноморські дельфіни чи риби певної групи, про таку високу різноманітність форм і типів протомонет не могло йтися. Більше того, вироби були б уніморфними, що пов'язано з обмеженістю зовнішніх ознак, особливо у дельфінів, які можна було б показати за допомогою технологій лиття того часу.

2. З 36 ознак, використаних в аналізі, лише дев'ять чітко відповідають будові тіла дельфінів, а одна – опуклий лоб є виключно дельфінячою. Для риб підходить 21 ознака, причому діагностичними слід вважати великі очі, що розміщені по боках голови, наявність зябрової кришки та бічної лінії, подвійний спинний плавець, притиснутий до тіла грудний плавець, хвостовий плавець у вертикальній проекції. Чорноморським осетровим відповідають 19 ознак, серед яких у першу чергу гіпертрофоване витягнуте рило, зміщений до хвоста спинний плавець, жучки на тілі, гетероцеркальний хвостовий плавець, а 15 – акулам (зяброві щілини, розташування і форма спинного і грудного плавців і гетероцеркальний хвостовий плавець). Ознаки, що вказують на дельфінів, часто неоднозначні і перекриваються гомологічними ознаками риб. Тоді як особливості будови риб, що представлені на дельфінчиках, діагностичні, причому настільки, що можуть бути прив'язані до тієї чи іншої систематичної групи.

3. Архаїчні ольвійські протомонети є відображенням риб, а спрощені вироби – переважно осетрових.

Подяки.

Автор виражає щирі подяки О.М. Цвелиху за плідну та конструктивну дискусію.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Новые варианты литых монет Нижнего Побужья VI–V вв. до н.э. / В. П. Алексеев // *Stratum plus*. – 2010. – № 6. – С. 123–132.
2. Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья / В. А. Анохин. – Киев: Наукова думка, 1989. – 128 с.
3. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса в VII–I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – Москва: Наука, 1989. – 282 с.
4. Голубцов В. В. Монеты Ольвии из раскопок 1905–1907 гг. / В. В. Голубцов. – Известия археологической комиссии. – 1914. – Вып. 51. – С. 68–77.
5. Еллиниади А. Литые монеты Ольвии и городов Северо-Западного Причерноморья: Никония и Истрии / А. Еллиниади. – Диссертация на соискание ученой степени магистра. – Родос. – 2018. – 172 с.
6. Загинайло А. Г. Монетные находки на Роксалановском городище (1957–1963 гг.) / А. Г. Загинайло // *Материалы по археологии Северного Причерноморья: сборник научных трудов*. – 1966. – Вып. 5. – С. 100–130.
7. Зограф А. Н. Античные монеты / А. Н. Зограф. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. – 262 с.
8. Золотарьев М. І. Новий скарб ольвійських дельфіноподібних монет з розкопок на о. Березань / М. І. Золотарьев // *Археологія*. – 1997. – № 4. – С. 141–144.
9. Карышковский П. О. Монеты Ольвии. Очерки денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху / Карышковский П. О. – Киев: Наукова Думка, 1988. – 166 с.
10. Лейпунська Н. О. Економіка Ольвійської держави в V в. до н. е. / Н. О. Лейпунська // *Археологія*. – 1995. – № 3. – С. 16–20.
11. Лобода П. Обоюдорельефный тяжелый ольвийский дельфин / П. Лобода // *Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики*. – Зимовник. – 2015. – С. 146–149.
12. Межжерін С. В. Чи не на часі замовляти літургію за червоною королівською рибою? / Межжерін С. В. // *Біологія і хімія в сучасній школі*. – 2014. – № 4. – С. 44–52.
13. Русяєва А. С. Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часів / А. С. Русяєва, М. В. Русяєва // *Археологія*. – 1997. – № 4. – С. 29–38.
14. Сальніков О. Г. Ольвійські «рибки». Початковий етап ольвійського грошового обігу / О. Г. Сальніков // *ОДАМ. Матеріали з археології Північного Причорномор'я*. – 1959. – Вып. 2. – С. 44–52.
15. Фролова Н. А. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог / Н. А. Фролова, Н. Г. Абрамзон. – Москва: Росспэн. 2005. – 360 с.
16. Харко Л. П. Монеты из раскопок Ольвии 1946–1947 / Л. П. Харко // *Ольвия. Теменос и агора*. Москва-Ленинград: Наука. 1964. – С. 321–380.
17. Яниш Е. Ю. Промысловые рыбы Древней Ольвии (I III вв. нэ) и ее окрестностей / Е. Ю. Яниш, Е. Е. Антипина // *Зоологический журнал*. – 2013. – Т. 92, № 9. – С. 1190–1200.
18. Яниш Е. Ю., Каспаров А. К. О костных остатках поселения архаического времени Березань в Северном Причерноморье (Украина) // *Археологические вестн.* – 2015. 21. – С. 124–139.
19. Frohner W. Catalogue de medailles du Bosphore cimmerien, formant la collection de Jules Lemme a Odessa / W. Frohner – Paris: Delbergue-Cormont, 1872. – 44 p.
20. Köhler H. K. E. Zwei Aufschriften der Stadt Olbia / H. K. E. Köhler – St. Petersburg, 1822. – P. 62–80.
21. Sallett von A. Die Marken von Olbio / Sallett von A. // *Zeitschrift für Numismatik*. – 1883. – 10. – P. 144–147.
22. Stolba V. F. Fish and money: numismatic evidence for Black sea fishing / Ancient fishing and fish processing in the Black sea region V. F. Stolba / Ed. T. Bekker-Nielsen. – Aarhus Univ. Press, 2005. – P. 115–203.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2022

С. В. Межжерін

Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, відділ еволюційно-генетичних основ систематики,
вул. Богдана Хмельницького 15, Київ, 01030, Україна,
e-mail: smezhzherin@gmail.com

**ОЛЬВІЙСЬКІ ПРОТОМОНЕТИ-ДЕЛЬФІНЧИКИ:
АКУЛИ, ОСЕТРИ ЧИ ДЕЛЬФІНИ?**

Резюме

Вступ. Ольвійські протомонети-дельфінчики є одними з наймасовіших і водночас унікальними серійними металевими виробами раннього періоду античності. Досі залишається дискусійним питання про біологічні прототипи, якими, на думку одних дослідників, могли бути риби, а інших – дельфіни. Відсутність аналізу видової приналежності зображень дельфінчиків не дозволяє дати чітку відповідь на це питання.

Мета. Шляхом порівняльно-анатомічного аналізу визначити зоологічні прототипи дельфінчиків.

Результати. З 36 анатомічних ознак, які можна ідентифікувати на протомонетах, 25 властиві риbam, серед яких 21 характерні для осетрових та 19 для акул, і лише 9 чітко належать дельфінам. Присутність і виразність ознак створює різноманіття типів протомонет, а поєднання ознак риб та дельфінів призводить до химерності зображень. При цьому архаїчні та примітивні протомонети мають риб'ячий прототип. Діагностичні ознаки риб на протомонетах: великі очі з боків голови, зяброва кришка, бічна лінія, подвійний спинний плавець, притиснутий до тіла грудний плавник, хвостовий плавець у вертикальній проекції. Одні ознаки (гіпертрофоване витягнуте рило, зміщений до хвоста спинний плавець, жучки на тілі, гетероцеркальний хвостовий плавець) відповідають осетровим, інші (зяброві щілини, розташування і форма спинного і грудного плавників, гетероцеркальний хвостовий плавець) акулам. Прямим доказом дельфінячого прообразу протомонет слід вважати опуклий лоб, тоді як інші ознаки або перекриваються ознаками риб, або їх інтерпретація суб'єктивна.

Висновки. 1. Множинність типів і форм дельфіноподібних протомонет, що поєднують ознаки дельфінів та різних видів риб, вказує на відсутність єдиного прототипу. 2. Більшість ознак на анепіграфічних протомонетах властива риbam. Прототипами виступають осетрові та можливо акули. 3. За комбінаціями ознак можливо виділення протомонет типу осетер чи дельфін. 4. Частина виробів має химерні зображення. 5. Великовагові дельфінчики – химерні зображення, на яких представлені ознаки акул, а також можливо інших риб і дельфінів. 6. Епіграфні дельфінчики з написом «ΑΡΙΧΟ» несуть ознаки риб, тоді як дрібніші «ΘΥ» правильно вважати химерними зображеннями. 7. Переважання ознак риб на архаїчних та примітивних виробах доводить первинність образу риби.

Ключові слова: дельфіноподібні монети; Ольвія; риби; осетри; акули; дельфіни.

S. V. Mezhzherin

I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of NAS of Ukraine

B. Khmelnytskyi Str. 15, Kyiv, 01030, Ukraine, e-mail: smezhzherin@gmail.com

**OLBIAN DOLPHIN PROTO-COINS:
STURGEONS, SHARKS OR DOLPHINS?**

Abstract

Introduction. Olbian dolphin proto-coins are one of the most common and simultaneously unique serial metalworks of the early antiquity period. The question of biological prototypes, which, according to different researchers, could be either fish or dolphins, remains debatable. The absence of species affiliation analysis of the dolphin-like depictions does not allow giving a clear answer to this question.

Objective. Determination of zoological prototypes of dolphin proto-coins by comparative anatomical analysis.

Results. Among 36 anatomical features that can be identified on the coins, 25 are inherent in fish, in particular 21 are specific for sturgeons and 19 for sharks, and only 9 clearly belong to dolphins. The presence and distinctiveness of the traits creates a variety of types of proto-coins, and the combination of features from fish and dolphins causes the depictions to look whimsical. Archaic and primitive proto-currency herewith has a fish prototype. Diagnostic features of fish on the coins: big eyes on the sides of the head, operculum, lateral line, two dorsal fins, pressed to the body pectoral fin, truncated caudal fin. Some features (hypertrophied elongated snout, dorsal fin being closer to caudal fin, scutes on the body, heterocercal caudal fin) correspond to sturgeons, others (gill slits, location and shape of dorsal and pectoral fins, heterocercal caudal fin) to sharks. Bulging forehead should be considered as direct proof of a dolphin prototype for the coins, while other traits are either surpassed by fish features, or their interpretation is subjective.

Conclusions. 1. The multiplicity of types and forms of dolphin-like coins, which combine traits of dolphins and different species of fish, indicates an absence of a single prototype. 2. The majority of the traits on anepigraphic coins are native to fish. The prototypes are sturgeons and possibly sharks. 3. By combinations of features it is possible to distinguish sturgeon- and shark-type proto-coins. 4. Some articles have bizarre depictions. 5. Heavyweight dolphins are whimsical representations with features of sharks as well as possibly other fish and dolphins. 6. Epigraphical dolphins with an "APIXO" inscription bear signs of fish, whilst smaller ones with "ΘΥ" are rather bizarre depictions. 7. Predominance of fish traits on archaic and primitive items proves the primacy of the image of the fish.

Key words: dolphin proto-coins; Olbia; fish; sturgeons; sharks; dolphins.

References

1. Alekseev V.P. (2010) "New variants of cast coins of the Lower Bug region of the 6th-5th centuries BC" [Novye varianty lityh monet Nizhnego Pobuzh'ya v 6–5 vekah do nashey ery], *Stratum plus*, 2010, № 6, pp. 123–132.
2. Anohin V.A. (1989) "Antique coins of the Northern Black Sea region" [Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ya], Kiev, Naukova dumka, 128 p.
3. Vinogradov Yu. G. (1989) "Political history of the Olbia polis in the 7th-1st centuries BC" Historical and epigraphic research" [Politicheskaya istoria Ol'viyskogo polisa v VII–I vv. do n. e. Istoriko-epigraficheskoe issledovanie], Moskva, Nauka, 282 p.
4. Golubtsov V.V. (1914) "Coins of Olbia from the excavations of 1905–1907" [Monety Ol'vii iz raskopok 1905–1907 gg.], *Izvestiya archeologicheskoy komissii*, 51, pp. 68–77.
5. Elliniady A. (2018) "Cast coins of Olbia and the cities of the North-Western Black Sea region: Nikon and Istria" [Lite monety Ol'vii s gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya: Nikonia i Istrii], *Dissertatsia na soiskanie uchenoy stepeni magistra*, Rodos, 172 p.
6. Zaginaylo A.G. (1966) "Coin finds at the Roksalana's settlement (1957–1963)" [Monetnyie nahodki na Roksalanovskom gorodishche (1957–1963 gg.)], *Materialy po archeologii Severnogo Prichernomor'ya: sbornik nauchnykh trudov*, Is. 5, pp. 100–130.
7. Zograf A.N. (1951) "Antique coins" [Antichnyie monety], Moskva-Leningrad. Izdatel'stvo AN SSSR, 262 p.
8. Zolotaryov M.I. (1997) "New belongings of Olvian dolphin-like coins from the openings on the island. Berezan" [Noviy skarb ol'vys'kyh delphinopodobnykh monet z rozkopok na o. Berezan], *Archeologia*, 4, pp. 141–144.
9. Karyshkovskii P.O. (1988) "Coins of Olbia. Essays on monetary circulation in the North-Western Black Sea region in Antiquity" [Monety Olvii. Ocherky denezhnogo obrashchenia Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya v Antichnuyu epokhu], Kiev, Naukova Dumka, 166 p.
10. Leypuns'ka N. O. (1995) "Economy of the Olbia state in the 5th century BC" [Ekonomika Ol'viyskoy derzhavy v V v. do n. e.], *Archeologia*, 3, pp. 16–20.
11. Loboda P. (2015) "Double-relief heavy Olvian dolphin" [Oboyudorel' yefniy tyazhelyy ol'viyskiy dolphin], *Drevnii kul'ty, obryady, ritualy: pamyatniki i praktiki*. Zimovnik, pp. 146–149.
12. Mezhzherin S. V. (2014) "Isn't it time to order the royal red fish liturgy?" [Chy ne na chasy zamovlyaty liturgiyu za chervonoyu korolivs'koyu ryboyu?], *Biologiya i himiya v suchasnyy shkoli*, 4, pp. 44–52.
13. Rusaeva A. C., Rusaeva M. V. (1997) "Symbolics and artistic features of the coins from Olbia of the late Archaic and Classical times" [Simvolika ta hudozhni osoblyvosti monet Ol'vii pizdnioarhaichnogo ta klasychnogo chasiv], *Archeologia*, 4, pp. 29–38.
14. Sal'nikov O.G. (1959) "Olbia «fishes». The initial stage of the Olbia money circulation [Ol'viyski "rybki" [Pochatkoviy etap ol'viys'kogo groshovogo obigu], *ODAM Materialy z archeologii Pivnichnogo Prichernomor'ya*, 2, pp. 44–52.
15. Frolova N.A., Abramzon N. G. (2005) "Coins of Olbia in the collection of the State historical museum. Catalog" [Monety Ol'vii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya Katalog], Moskva, Rosspen, 360 p.
16. Harko L.P. (1964) "Coins from the excavations of Olbia 1946–1947" [Monety iz raskopok Ol'vii 1946–1947], *Olvia, Temenos i agora*. Moskva-Leningrad, Nauka, pp. 321–380.
17. Yanish E., Antipina E. (2013) "Commercial fish of Ancient Olbia (1–3rd centuries AD) and its neighborhood" [Promyslovyye ryby Drevney Ol'vii (I–III vv. ne) i eyo okrestnostey], *Zoologicheskyy zhurnal*, 92, 9, p. 1190–1200.
18. Yanish E. Yu., Kasparov A. K. (2015) "On the bone remains of the archaic period settlement of Berezan on the Northern Black Sea Littoral (Ukraine)" [O kostnykh ostatkakh poseleniya arhaichnogo vremeni Berezan v Severnom Prichernomor'ye (Ukraina)], *Archeologicheskie vesti*, 21, pp. 124–139.
19. Frohner W. (1872) *Catalogue de medailles du Bosphore cimmerien, formant la collection de Jules Lemme a Odessa* – Paris: Delbergue-Cormont, – 44 p.
20. Köhler H. K. E. (1822) *Zwei Aufschriften der Stadt Olbia*– St. Petersburg, ss. 62–80.
21. Sallett von A. (1883) *Die Marken von Olbio*, *Zeitschrift für Numismatik*, 10, ss. 144–147.
22. Stolba V.F. (2005) *Fish and money: numismatic evidence for Black sea fishing*, *Ancient fishing and fish processing in the Black sea region* / Ed. T. Bekker-Nielsen, Aarhus Univ. Press, pp. 115–203.